

УДК 373.3.014.5(09)(477)«1954–1964»

Гавриленко Т. Л.

ORCID 0000-0001-9412-5805

Доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна) leonida13@ukr.net

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ У ПЕРІОД РЕФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1954–1964)

Мета роботи – визначити й схарактеризувати особливості організації освітнього процесу в початковій школі у період реформування загальної середньої освіти в Україні 1954–1964 рр. задля отримання нового історико-педагогічного знання та врахування попереднього досвіду у процесі творення Нової української школи.

Методологічну основу дослідження становлять джерелознавчий (надає можливість визначити та проаналізувати різні типи джерел, де висвітлюються питання організації освітнього процесу в початковій школі в обраних хронологічних межах), історіографічний (сприяв виявленню стану проблеми в історико-педагогічній науці), а також гносеологічні принципи історизму, об'єктивності, поєднання історичного і логічного, системності. Для реалізації мети дослідження використано комплекс методів: загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення), історико-структурний, історико-генетичний, порівняльно-зіставний.

Наукова новизна полягає у тому, що в дослідженні визначено та системно висвітлено специфіку організації освітнього процесу в початковій школі в обраних хронологічних межах, а саме: структуру та тривалість навчального року, наповнюваність початкових класів, організацію навчального дня молодших школярів, організацію викладання навчальних предметів.

Висновки. У період реформування загальної середньої освіти в Україні 1954–1964 рр. на державному та науковому рівнях здійснювання пошук оптимальної організації освітнього процесу в початковій школі. Позитивно, що зміни в структурі та тривалості навчального року, організації навчального дня молодших школярів здійснювалися з

урахуванням їхніх вікових особливостей. Схвально оцінюємо актуалізацію питання щодо оптимальної організації викладання у IV класах (уведення циклової, предметної та класно-предметної систем навчання); передачі викладання у початкових класах співів, малювання та фізкультури вчителям-предметникам. Водночас навчання молодших школярів у кілька змін, велику наповнюваність класів, перевантаження учителів початкових класів відносимо до недоліків.

Ключові слова: організація освітнього процесу, початкова школа, молодші школярі, реформування загальної середньої освіти, Україна.

Постановка проблеми. Нині, в умовах реалізації ключової реформи – створення Нової української школи, особлива увага звернута на початкову освіту, яка раніше й активніше за інші рівні загальної середньої освіти сприймає та втілює у практику нові ідеї. Одним із пріоритетних векторів цих трансформацій є оновлення освітнього процесу у напрямі його максимального наближення до особистісних потреб, інтересів і здібностей молодших школярів, перегляд його організаційних засад. Зміна освітніх парадигм актуалізує ґрунтовне вивчення, осмислення і творче використання вітчизняного історико-педагогічного досвіду. У такому контексті доцільним видається звернення до періоду 1954–1964 рр., позначеного реформуванням загальної середньої освіти в Україні, зокрема її початкової ланки, в умовах лібералізації, певної демократизації та гуманізації суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з порушеної проблеми. Історіографічний аналіз показав, що розвиток початкової освіти в Україні завжди перебував у полі зору науковців. Різні аспекти її еволюціонування в період реформування загальної середньої освіти в 1954–1964 рр. знайшли відображення у працях учених минулого (А. Д. Бондар, М. С. Гриценко, О. Я. Завацької та ін.) і сучасності (Л. Д. Березівської, Т. Л. Гавриленко, Г. І. Іванюк, Я. П. Кодлюк, О. Б. Петренко, Л. В. Пироженко, О. Я. Савченко, Л. О. Хомич та ін.). Водночас питання організації освітнього процесу в початковій школі в обраних хронологічних межах залишилися поза увагою дослідників, що і зумовило здійснення пропонованої історико-педагогічної розвідки.

Мета статті. На основі аналізу законодавчих і нормативних документів, справочинної документації, інтерпретаційних джерел визначити й схарактеризувати особливості організації освітнього процесу в початковій школі у період реформування загальної середньої освіти в Україні 1954–1964 рр. задля отримання нового історико-педагогічного знання та врахування попереднього досвіду у процесі творення Нової української школи.

Методологічну основу дослідження становлять джерелознавчий (надав можливість визначити та проаналізувати різні типи джерел, де висвітлюються питання організації освітнього процесу в початковій школі в обраних хронологічних межах), історіографічний (сприяв виявленню стану проблеми в історико-педагогічній науці), а також ґносеологічні принципи історизму, об'єктивності, поєднання історичного і логічного, системності. Для реалізації мети дослідження використано комплекс методів: загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення), історико-структурний, історико-генетичний, порівняльно-зіставний.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Період 1954–1964 рр. (отримав неофіційну назву «хрущовська відлига» як час в історії СРСР після смерті Й. В. Сталіна, пов'язаний із перебуванням на посаді першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова), незважаючи на його неоднозначність, увиразнився новими шляхами в розвитку тогочасного суспільства. Трансформаційні процеси в суспільно-політичній (десталінізація, лібералізація, певна демократизація та гуманізація) і соціально-економічній (розвиток економіки, піднесення промисловості та сільського господарства, науково-технічний прогрес) сферах зумовили формування нового освітнього замовлення – підготовку високоосвічених кваліфікованих працівників, а відтак – перегляд чинної системи загальної середньої освіти, зокрема її початкової ланки. Розуміючи важливість і необхідність змін, радянський уряд на чолі з М. С. Хрущовим ініціював проведення освітньої реформи, метою якої проголошувалося забезпечення учнів загальною і політехнічною освітою й водночас підготовка їх до практичної діяльності [1, 240-241]. Основні її напрями знайшли відображення у Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (1959) [12].

Демократичні зміни в освіті сприяли залученню педагогічної громадськості до розроблення законодавчої бази в освітній сфері, активізації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології, розгортанню педагогічної творчості, відновленню гуманістичної концепції виховання тощо. Водночас радянська система освіти була тим соціальним інститутом, який повністю регламентувався й контролювався партією та урядом. Виконання їхніх директив і розпоряджень забезпечувало Міністерство освіти УРСР (далі – МО УРСР) [4, 22]. За таких умов відбувався розвиток початкової освіти в Україні, зокрема її складників (цільового, організаційного, змістового, процесуального). Про деякі з них вже йшлося у наших попередніх публікаціях [2; 3; 4]. Зупинимося більш докладно на розгляді *організації освітнього процесу* (структурі та тривалості навчального року, наповнюваності початкових класів,

організації навчального дня молодших школярів, організації викладання навчальних предметів) в початковій школі в 1954-1964 рр.

Розглядаючи *структуру та тривалість навчального року* в початковій школі, нагадаємо, що з 1935 р. навчальні заняття для усіх учнів розпочиналися 1 вересня та закінчувалися 1 червня у I-III класах (36 навчальних тижнів) та 10 червня у IV класах (37 навчальних тижнів). Навчальний рік мав поділ на 4 чверті. Упродовж навчального року передбачалися зимові (12 днів) та весняні (6 днів) канікули. Осінніх канікул як таких не було, адже перерва між першою та другою чвертями становила 2 дні (7-8 листопада), які припадали на святкування чергової річниці жовтневого перевороту [4, 77]. Така організація навчального року залишалася незмінною упродовж двох десятиліть.

Задля створення більш сприятливих умов навчання з 1954/55 н. р. збільшено тривалість весняних канікул з 6 до 10 днів та зменшено на один навчальний тиждень тривалість навчального року. Тобто навчальні заняття закінчувалися у I-III класах 25 травня, у IV класах – 30 травня (останній тиждень у IV класі відводився на проведення екскурсій) [11, 20]. Уважаємо такі зміни позитивними, адже збільшення тривалості відпочинку після третьої чверті (найскладнішої та найдовшої) сприяло кращому відновленню працездатності учнів та дозволяло підвищити її в останній чверті.

Упродовж 1954-1964 рр. тривалість навчального року в початкових класах змінювалася неодноразово. Так, у 1955/56 н. р. навчальні заняття завершувалися у I-III класах 19 травня (34 навчальні тижні), в IV класі – 23 травня (35 навчальних тижнів), тобто скорочувалися порівняно з попереднім роком на один навчальний тиждень. У 1957/58 н. р. знову повернулися до вимог 1954/55 н. р. [4, 77-78]

З 1960 р. було встановлено однакову тривалість навчального року (34 навчальні тижні) для всіх учнів початкової школи та збільшено, а фактично – уведено осінні канікули тривалістю 5 днів. У свою чергу, зимові канікули становили 12 днів, весняні – 8 [8, 5]. Така структура та тривалість навчального року в початковій школі залишалися незмінними до середини 80-х рр. ХХ ст.

Загальновідомо, що на якість освітнього процесу впливає чисельність учнів, з якими працює вчитель у класі. Нагадаємо, що протягом 1936-1954 рр. *наповнюваність початкових класів* сягала до 42 учнів, у малокомплектних школах – до 36 учнів [4, 78]. У 1955 р. ці показники дещо знижені, і відповідно при плануванні класів необхідно було дотримуватися таких норм – повнокомплектні класи – не більше 40 учнів, малокомплектні – не більше 36 учнів при об'єднанні двох класів і 30 – при об'єднанні трьох-чотирьох класів. Організувати класи з кількістю до 20 учнів (з 1957 р. – до 15 учнів) дозволялося лише за відсутності можливостей об'єднати їх з відповідними класами найближчих шкіл [13, 46].

За правильністю комплектування класів учнями стежили органи управління освітою та фінансів. Особлива увага зверталася на те, щоб у школах не відкривалися класи з малою чисельністю учнів. Так, внаслідок перевірки, проведеної у вересні-жовтні 1954 р., скорочено 1311 неповнокомплектних класів. У наказі МО УРСР (8 лютого 1955 р.) наголошувалося на тому, що райВНО та міськВНО мають встановлювати доцільність існування паралельних класів і, за можливості, негайно здійснювати злиття недоукомплектованих класів як у відповідній школі, так і в школах, розташованих поблизу одна від одної. У випадках виявлення малокомплектних класів, затверджених виконавчими комітетами як повнокомплектні, директори шкіл та завідувачі ВНО притягувалися до відповідальності [15, 7]. Натомість в окремих школах утворювалися класи, де кількість учнів значно перевищували встановлені норми. Наприклад, у Канівській середній школі № 1 на початку 1957/58 н. р. функціонували початкові класи, у яких навчалось до 57 учнів. Такі випадки були непоодинокі, адже з 1955 р. чисельність молодших школярів почала різко зростати [4, 48].

Питання щодо перегляду встановлених показників у бік зменшення неодноразово порушувалося на освітянських нарадах. Учені, вчителі початкових класів, лікарі вимагали, щоб наповнюваність початкових класів становила не більше 30-35 учнів [4, 79]. Але у розв'язанні цього питання не відбулося зрушень. У Положенні про восьмирічну школу (1960) залишилися ті ж норми – 40 учнів [9, с. 2]. З 1961 р. згідно з наказом МО УРСР класи з малою кількістю учнів необхідно було закрити, а учнів цих класів перевести в найближчі школи, організувавши для них підвіз або розміщення в інтернатах [16, с. 6]. Такі норми наповнюваності початкових класів зберігалися до 1986 р., що значно ускладнювало роботу вчителів [4, 232].

Значна увага у досліджуваній період приділялася питанням *організації навчального дня* молодших школярів. Зокрема, МО УРСР неодноразово порушувало питання про перехід початкових класів на однозмінне навчання [4, 79]. Однак щорічне зростання кількості учнів, повільне будівництво шкільних приміщень, нецільове використання навчальних кабінетів не дозволяли виконати поставлені завдання.

У зв'язку зі скороченням тривалості робочого дня в суботу та передсвяткові дні у 1956 р. МО УРСР видало розпорядження про скорочення кількості уроків (не більше п'яти уроків у кожній зміні) та про відміну зборів, нарад, додаткових занять і різних позакласних заходів, окрім вечорів і переглядів кінофільмів, у ці дні [14, 22].

У контексті обговорення реформування загальної середньої освіти поряд із іншими освітяни порушували питання щодо оптимальної організації навчального дня молодших школярів, попередження їхнього перевантаження в освітньому процесі, пошуку шляхів підвищення працездатності. На нараді активу вчителів початкових класів із відділом початкової школи НДІ педагогіки УРСР (14 травня

1958 р.) завідувач цього відділу В. І. Помагайба пропонував організувати навчальний день в початкових класах з урахуванням однозмінного навчання так: «перші три уроки провести, далі півтори години перерви, це, по суті, обід (...), а тоді продовжити заняття» [18, арк. 11]. У доповіді Махліна (ініціали відсутні – Т. Г.) акцентувалося на значному перевантаженні молодших школярів, особливо першокласників, навчальний день яких сягав 6–7 годин та майже дорівнював робочому часу дорослих: «4 години в школі, 45 дітей в класі, де дихати нічим, 2 години дома (...). Після 45 хвилин перерва в тому самому коридорі, де дихати нічим» [18, арк. 34]. Задля уникнення цього він пропонував, спираючись на досвід Чехословаччини, зменшити навантаження, скоротивши навчальні заняття до 30 хвилин [18, арк. 34].

У пропозиціях НДІ педагогіки УРСР щодо реформи школи (1958) знаходимо таку ідею з уникнення перевантаження учнів навчальною роботою: 1 год. щодня має бути відведена співам, малюванню, ручній праці чи фізичній культурі. Якщо школа працює в одну зміну, після трьох уроків слід робити перерву на 1,5 год. для обіду й відпочинку школярів [10, арк. 10-12].

Важливо, що до обговорення питання оптимальної організації навчального дня в початкових класах долучалися не лише педагоги, а й гігієністи. Так, на республіканській нараді з обговорення проєктів програм для початкових класів восьмирічної школи (27 січня 1959 р.) виступив завідувач кафедри шкільної гігієни Київського медичного інституту імені О. О. Богомольця, професор С. С. Познанський. Він звернув увагу присутніх на те, що для нормального розвитку та ефективного навчання дитина молодшого шкільного віку має витратити 20 год. на добу для задоволення природних органічних потреб. Відповідно оптимальна тривалість навчального дня у початкових класах мала становити 4 год., причому «без крадіжки» уроків фізкультури, ручної праці, образотворчого мистецтва та співів [17, арк. 11-13].

Для підвищення працездатності молодших школярів протягом навчального дня вчений пропонував: збільшити тривалість перерв, проводити їх на свіжому повітрі в русі будь-якої пори року. Спираючись на досвід зарубіжних країн, задля забезпечення нормального фізичного розвитку молодших школярів він радив збільшити кількість уроків фізкультури та здійснювати поділ учнів на підгрупи для проведення навчальних занять з фізкультури, а також ручної праці [17, арк. 16-17].

Промова С. С. Познанського викликала критичне ставлення, особливо з боку вчителів. Так, класовод Іноземцева (ініціали відсутні – Т. Г.) зазначила: «Можна забезпечити, звичайно, і гарну успішність учнів, і забезпечити умови для кори їхнього головного мозку під час роботи, якщо будуть створені умови відповідні роботі школи, тобто (...) школа буде працювати в одну зміну та заняття будуть розпочинатися (...) о 9 ранку» [17, арк. 18]. Стосовно організації перерв вчитель переконувала, що «за 30 хвилин діти, якщо їх не випускати зі школи, спокійно відпочивають за настільними іграми та іншими розвагами (...). А якщо їх випустити на вулицю, то вони (...) пів уроку приходять до тями». Підсумовуючи, вона наголосила: «Ми, вчителі, нам ближче програма, хоча й здоров'я дітей теж дуже важливе» [17, арк. 18-19]. Висловлені міркування свідчать про відсутність належних умов для навчання молодших школярів, а також про спрямованість класоводів на показники й результати, про консервативність поглядів, не бажання за програмами побачити особистість учня.

Вимоги стосовно організації навчального дня молодших школярів згодом знайшли відображення в Інструктивно-методичному листі «Гігієнічні вимоги до організації режиму дня в школах (групах) з подовженим днем» (1963), опублікованого на сторінках офіційного видання МО УРСР. У ньому підкреслювалося, що навантаження та умови навчання молодших школярів мають бути іншими, ніж для учнів середніх і старших класів, зокрема: *кількість уроків* (для учнів I-II класів не перевищувати чотирьох на день, у III-IV класах допускалося два дні на тиждень по п'ять уроків з урахуванням занять з фізкультури та праці); *чергування уроків протягом дня і тижня* (після кількох годин розумової праці проводити уроки з фізичної культури та ручної праці); *часта зміна видів діяльності протягом уроку*; *організація відпочинку дітей під час перерв між уроками* (не затримувати учнів після дзвоника, створити умови для їхньої рухової активності на відкритому повітрі, не забороняти бігати й гратися, не змушувати стояти вздовж стін або «чинно» ходити парами, не дозволяти читати, повторювати уроки, заучувати граматичні правила або вірші) [5, 17-18]. Особлива увага зверталася на навчальне навантаження першокласників: мінімальна кількість уроків із тривалістю 35 хвилин, збільшення часу для перерв, проведення кількох фізкультхвилинок протягом уроку [5, 18]. Отже, окреслені вимоги враховували природні особливості молодших школярів, більшість із них з часом не втратили актуальності.

Закцентуємо, що багатопредметність змісту початкової освіти, особливо в IV класі, де вводилося викладання природознавства, історії, географії, значно ускладнювало роботу вчителів: вимагало ґрунтовних знань із різних наук, володіння багатьма методиками викладання, різнопланової підготовки до проведення навчальних занять тощо. «Якщо п'ятдесят років тому такий педагог-універсал і міг задовольнити школу, то нині чекати цього не можна, – наголошували вчителі. – Не може учитель однаково успішно навчати дітей і арифметики, (...) і двох мов, подавати дітям досить широкі відомості з історії, природознавства, а отже – із біології, географії, фізики, хімії тощо. Крім того, вчитель фізично не в змозі щодня ґрунтовно підготуватися до 4-5 уроків з різних предметів. (...) Це справжня жертва педагогічних недосконалостей початкового навчання! Не дивно, що вчителі іноді дивляться на роботу в

4-х класах, як на кару» [6, 86]. Така ситуація актуалізувала питання оптимальної *організації викладання навчальних предметів* у початкових класах.

Проаналізовані джерела засвідчили, що в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. в окремих школах, переважно м. Києва, започатковувалися *циклова* (в інших джерелах – *циклічна*) та *предметна система навчання*. Перша полягала у тому, що у III-IV або IV класах за наявності паралельних класів викладання здійснювали два вчителі за циклами. Наприклад, один викладав мови, а другий – арифметику, фізкультуру, малювання (розподіл предметів між вчителями міг бути й інший). Учителі, які працювали за цією системою, схвально її оцінювали, адже вона значно полегшувала їхню роботу, створювала можливість для більш ретельної підготовки до уроків, виготовлення наочних посібників, вивільняла час для індивідуальних занять з учнями, які мали проблеми в навчанні, для перевірки зошитів, для підвищення фахового рівня, для особистісного розвитку. У результаті підвищувалася якість освітнього процесу, успішність учнів [18, арк. 14-15, 23-24, 30-31; 17, арк. 50; **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 51]. Друга – предметна система навчання передбачала залучення до викладання в IV класі вчителів-предметників. Як і за циклового навчання, покращувався рівень викладання, а відтак і рівень знань учнів [19, 51].

У 1960/61 н. р. у середній школі № 129 м. Києва проведено експеримент щодо визначення ефективності циклового, предметного та класного (коли всі навчальні предмети викладає один учитель) викладання у IV класі. Його результати показали, що найвищу успішність наприкінці навчального року мав клас, де навчання проходило за цикловою системою. Але наступного навчального року, тобто коли відбувся перехід вже до V класу, найкращих показників успішності досягли учні, які навчалися за предметною системою [19, 51]. Окрім того, було помічено, що започаткування предметної системи навчання дозволяло розв'язати «проблеми п'ятих класів»: забезпечити наступність між початковими й середніми класами школи, попередити та зменшити кількість «невстигаючих» учнів у V класах. Переваги предметної системи навчання над цикловою, а тим більше класною, було підтверджено й протягом наступних років. Відтак в IV класах середньої школи № 129 м. Києва усі предмети було розподілено між учителями V-VIII класів, один з яких виконував функції класного керівника [4, 83].

Водночас представник Львівського обласного інституту підвищення кваліфікації вчителів А. М. Кухта підкреслював, що впровадження предметної системи створює розрив між класною на першому ступені навчання та предметною – на другому. Ці «проекти», на його думку, не розв'язували проблему наступності між початковою та середньою ланками школи. Він пропонував увести в IV класі *класно-предметну систему*, за якої можна було найефективніше використати переваги роботи вчителя-класовода і вчителів-предметників. За такої системи перший викладав би рідну мову та 1-2 предмети, які добре знає й любить, інші – учителі-предметники [7, 37].

Тож бачимо, що науковці й практики ініціювали питання оптимальної організації викладання в IV класі, здійснювали пошук шляхів його розв'язання завдяки уведенню циклової, предметної, класно-предметної систем навчання. До речі, за даними директора НДІ педагогіки УРСР В. І. Чепелева, експериментальна робота у цьому напрямі здійснювалася і в школах Румунської Народної Республіки та підтвердила ефективність їх запровадження [19, 51]. Проте з 1964 р. було обрано курс на скорочення тривалості початкової освіти. Відтак питання організації викладання в IV класі втратило свою актуальність.

У зв'язку з багатопредметністю навчання, низьким рівнем *викладання співів, малювання, фізкультури*, їх частими замінами уроками з мов та арифметики на порядку денному постало питання про залучення *фахівців* до викладання цих предметів. Звичайно, це дозволило б не лише підвищити рівень їх викладання, а й перевести співи, малювання та фізкультуру із переліку «другорядних» предметів до «основних», покращити естетичне і фізичне виховання учнів, попередити їхнє перевантаження у процесі навчання [18, арк. 14, 53; 17, арк. 56, 58]. Однак реалізація цієї ідеї ускладнювалася, на наш погляд, через низку причин. По-перше, відчувалася гостра нестача вчителів із цих предметів у школі загалом. Фахівців, які б знали специфіку навчання дітей молодшого шкільного віку та могли б викладати у початкових класах співи, малювання, фізкультуру, фактично не було. На засіданні колегії МО УРСР (26 липня 1957 р.), де розглядалося питання про стан і заходи поліпшення естетичного виховання учнів у школах республіки, директор НДІ педагогіки УРСР констатував, що уроки співів у багатьох школах проводили вчителі, які не мали ні необхідної освіти, ні педагогічного досвіду. Аналогічна ситуація була характерна і для уроків з малювання. У початкових класах уроки співів і малювання вчителі отримували як донавантаження до основної роботи [4, 84].

По-друге, залучення вчителів співів, малювання, фізичної культури до викладання цих предметів у початкових класах призводило б до зменшення навантаження класоводів [17, арк. 89]. Тож питання про викладання співів, малювання та фізичної культури у початкових класах фахівцями не було розв'язано та залишалося актуальним і в наступні десятиліття [4, 85].

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок. Отже, у період реформування загальної середньої освіти в Україні 1954–1964 рр. на державному та науковому рівнях здійснювання пошук оптимальної організації освітнього процесу в початковій школі. Позитивно, що зміни в структурі та тривалості навчального року, організації навчального дня молодших школярів здійснювалися з

урахуванням їхніх вікових особливостей. Схвально оцінюємо актуалізацію питання щодо оптимальної організації викладання у IV класах (уведення циклової, предметної та класно-предметної систем навчання); передачі викладання у початкових класах співів, малювання та фізкультури вчителям-предметникам. Водночас навчання молодших школярів у кілька змін, велику наповнюваність класів, перевантаження учителів початкових класів відносимо до недоліків.

Проаналізовані джерела дозволили не лише отримати нове історико-педагогічне знання, а й осмислити попередній досвід в організації освітнього процесу, що може бути творчо використаний у Новій українській початковій школі, про що і піде мова у наших наступних публікаціях.

References

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.
Berezivska, L. D. (2008). *Reformuvannya shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti* [Reforming school education in Ukraine in the 20th century]. Kyiv, Ukraine : Bohdanova A. M.
2. Гавриленко Т. Л. Государственная политика относительно начального образования в Украинской ССР (1954–1964 гг.). *Альманах современной науки и образования*. 2014. № 4. С. 36–40.
Havrylenko, T. L. (2014). *Hosudarstvennaia polityka odnosytelno nachalnoho obrazovanyia v Ukraynskoi SSR (1954–1964 rr.)* [State policy regarding primary education in the Ukrainian SSR (1954–1964)]. *Almanakh sovremennoi nauky i obrazovanyia – Almanac of modern science and education*, 4, 36–40.
3. Гавриленко Т. Л. Принципи початкової освіти в контексті шкільної реформи в Україні 1954–1964 рр. *New Inception*. 2020. № 1. С. 60-71.
Havrylenko, T. L. (2020). *Pryntsypu pochatkovoї osvity v konteksti shkilnoi reformy v Ukraini 1954–1964 rr.* [Principles of primary education in the context of school reform in Ukraine 1954–1964]. *New Inception*, 1, 60-71.
4. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині XX – на початку XXI століття: історико-педагогічний аспект : монографія. Київ : Фенікс, 2019. 384 с.
Havrylenko, T. L. (2019). *Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini u druhii polovyni XX – na pochatku XXI stolittia: istoryko-pedahohichnyi aspekt : monohrafiia* [Development of primary education in Ukraine in the second half of the XX – beginning of the XXI century: historical and pedagogical aspect: monograph]. Kyiv, Ukraine : Feniks.
5. Гігієнічні вимоги до організації режиму дня в школах (групах) з продовженим днем (інструктивно-методичний лист). *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1963. № 2. С. 15–22.
Hihienichni vymohy do orhanizatsii rezhymu dnia v shkolakh (hrupakh) z prodovzhenym dnem (instruktyvno-metodychnyi lyst) [Hygienic requirements for the organization of the daily routine in schools (groups) with an extended day (instructional and methodical letter)] (1963). *Zbirnyk nakaziv ta instruktzii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, 2, 15-22.
6. Корсун Г. П., Найда К. Д., Левіна Е. Ю. Ми – за! *Радянська школа*. 1963. № 10. С. 86–87.
Korsun, H. P., Naida, K. D., Levina, E. Yu. (1963). *My – za!* [We – for!]. *Radianska shkola*, 10, 86-87.
7. Кухта А. М. Наступність у роботі початкових і середніх класів. *Радянська школа*. 1964. № 1. С. 36–38.
Kukhta, A. M. (1964). *Nastupnist u roboti pochatkovykh i serednikh klasiv* [Continuity in the work of primary and secondary classes]. *Radianska shkola*, 1, 36-38.
8. Навчальні плани восьмирічних і середніх шкіл з українською мовою навчання на 1960/61 навчальний рік. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 19/20. С. 2–8.
Navchalni plany vosmyrichnykh i serednikh shkil z ukrainskoiu movoiu navchannia na 1960/61 navchalnyi rik [Curricula of eight-year and secondary schools with the Ukrainian language of instruction for the 1960/61 academic year] (1960). *Zbirnyk nakaziv ta instruktzii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, 19/20, 2-8.
9. Положення про восьмирічну школу : затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 16 серп. 1960 р. № 1337. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 17/18. С. 2–10.
Polozhennia pro vosmyrichnu shkolu : zatv. postanovoju Rady Ministriv URSR vid 16 serp. 1960 r. № 1337 [Regulations on the eight-year school: approved. Resolution of the Council of Ministers of the USSR of 16 August. 1960 № 1337] (1960). *Zbirnyk nakaziv ta instruktzii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, 17/18, 2-10.
10. Предложения Научно-исследовательского института педагогики УССР к реформе общеобразовательной школы. 17 липня 1958 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5127. Оп. 1. Спр. 356. 123 арк.
TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 5127. Op. 1. Spr. 356. 123 ark.

11. Про зміну строків тривалості весняних канікул і закінчення навчальних занять в початкових, семирічних і середніх школах УРСР : наказ М-ва освіти УРСР від 8 груд. 1954 р. № 534. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 22. С. 19–20.
Pro zminu strokiv tryvalosti vesnianykh kanikul i zakinchennia navchalnykh zaniat v pochatkovykh, seymyrychnykh i serednykh shkolakh URSSR : nakaz M-va osvity URSSR vid 8 hrud. 1954 r. № 534 [On changing the duration of spring break and the end of classes in primary, seven-year and secondary schools of the USSR: the order of the Ministry of Education of the USSR from 8 December. 1954 № 534] (1954). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, 22, 19-20.
12. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР : Закон Української РСР від 17 квіт. 1959 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1959. № 8. С. 2–14.
Pro zmitsnennia zviazku shkoly z zhyttiam i pro dalshyi rozvytok systemy narodnoi osvity v Ukrainiskii RSR: Zakon Ukrainiskoi RSR vid 17 kvit. 1959 r. [On strengthening the connection between school and life and on the further development of the system of public education in the Ukrainian SSR: Law of the Ukrainian SSR of April 17, 1959] (1969). *Zbirnyk nakaziv ta instruktсии Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, 8, 2–14.
13. Про комплектування класів загальноосвітніх шкіл учнями : лист М-ва освіти УРСР від 16 квіт. 1957 р. № 41-01/№18-35/568. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1957. № 6/7. С. 45–46.
Pro kompletuvannia klasiv zahalnoosvitnykh shkil uchniamy : lyst M-va osvity URSSR vid 16 kvit. 1957 r. № 41-01/№18-35/568 [About acquisition of classes of comprehensive schools by pupils: the letter of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR from April 16. 1957 № 41-01 / №18-35 / 568] (1957). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, 1957, 6/7, 45-46.
14. Про порядок роботи шкіл в суботу і в передсвяткові дні : лист М-ва освіти УРСР від 13 квіт. 1956 р. № 20–89/у. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 9. С. 22.
Pro poriadok roboty shkil v subotu i v peredsviatkovi dni : lyst M-va osvity URSSR vid 13 kvit. 1956 r. № 20–89/u [About the order of work of schools on Saturday and on pre-holiday days: the letter of the Ministry of Education of the USSR from April 13. 1956 № 20–89 / u] (1956). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, 9, 22.
15. Про серйозні недоліки в комплектуванні початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР учнями : наказ М-ва освіти УРСР від 8 лют. 1955 р. № 42. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1955. № 5. С. 7.
Pro seriozni nedoliky v kompletuvanni pochatkovykh, seymyrychnykh i serednykh shkil URSSR uchniamy : nakaz M-va osvity URSSR vid 8 liut. 1955 r. № 42 [About serious shortcomings in staffing of primary, seven-year and secondary schools of the USSR with students: the order of the Ministry of Education of the USSR from February 8. 1955 № 42] (1955). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, 5, 7.
16. Про стан комплектування класів учнями в школах Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 4 жовт. 1961 р. № 208. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 21. С. 5-6.
Pro stan kompletuvannia klasiv uchniamy v shkolakh Ukrainiskoi RSR : nakaz M-va osvity URSSR vid 4 zhovt. 1961 r. № 208 [On the state of staffing of classes in schools of the Ukrainian SSR: the order of the Ministry of Education of the USSR of October 4. 1961 № 208] (1961). *Zbirnyk nakaziv ta instruktсии Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, 21, 5-6.
17. Стенограмма республиканского совещания по обсуждению проектов программ для начальных классов восьмилетней школы. 27 січня 1959 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5127. Оп. 1. Спр. 493. 106 арк.
TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 5127. Op. 1. Spr. 493. 106 ark.
18. Стенограмма совещания актива учителей начальных классов по вопросу начального образования. 14 травня 1958 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5127. Оп. 1. Спр. 410. 69 арк.
TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 5127. Op. 1. Spr. 410. 69 ark.
19. Чепелев В. І. За дальше удосконалення роботи 1–4 класів. *Радянська школа*. 1963. № 2. С. 47–53.
Chepeliev, V. I. (1963). Za dalshe udoskonalennia roboty 1–4 klasiv [For further improvement of 1-4 grades]. *Radianska shkola*, 2, 47-53.

Havrylenko T.

ORCID 0000-0001-9412-5805

Doctor of Pedagogical Sciences (Ed. D.), Associate Professor,
Professor at the Department of Social Work
and Educational and Pedagogical Sciences,
T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine) E-mail: leonida13@ukr.net

**ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS
IN PRIMARY SCHOOL DURING THE REFORM
OF GENERAL SECONDARY EDUCATION
IN UKRAINE (1954–1964)**

***The purpose of the work** is to identify and characterize the peculiarities of the organization of the educational process in primary school during the reform of general secondary education in Ukraine in 1954–1964 in order to obtain new historical and pedagogical knowledge and take into account previous experience in creating the New Ukrainian School.*

***The methodological basis** of the study are source studies (provided an opportunity to identify and analyze different types of sources that cover the organization of the educational process in primary school within selected chronological limits), historiography (helped to identify problems in historical and pedagogical science), and epistemological principles of historicism. efficiency, a combination of historical and logical, systematic. To achieve the purpose of the study, a set of methods was used: general scientific (analysis, synthesis, comparison, systematization, generalization), historical-structural, historical-genetic, comparative-comparative.*

***The scientific novelty** is that the study identifies and systematically highlights the specifics of the educational process in primary school within the selected chronological boundaries, namely: the structure and duration of the school year, the occupancy of primary school, the organization of the school day, the organization of teaching subjects.*

***Conclusions.** During the period of reforming general secondary education in Ukraine in 1954–1964, the search for the optimal organization of the educational process in primary school was carried out at the state and scientific levels. It is positive that changes in the structure and duration of the school year, the organization of the school day of junior students were carried out taking into account their age characteristics. We commend the actualization of the issue of optimal organization of teaching in IV grades (introduction of cyclic, subject and class-subject teaching systems); transfer of teaching in elementary school singing, drawing and physical education to subject teachers. At the same time, the education of primary school students in several shifts, high class size, overload of primary school teachers are among the shortcomings.*

***Key words:** organization of educational process, primary school, elementary school students, reforming of general secondary education, Ukraine.*

Стаття надійшла до редакції 10.02.2021

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор **Т. В. Янченко**